

Periodiek VPW Breda

Vereniging van Pastoraal Werkenden in het Bisdom van Breda

**themanummer:
pastoraat en kunst**

*O trek ons naar den hemeltoon in volle glorie van den Zoon:
hoe straalt zijn liefdeluister dan op ons zieleduister.*

*O Geest, die al uw heerlijkheid in gratie op de zielen spreidt:
hoe schoon is dan ontloken de glorie, nu verdoken.*

Religieuze kunst bekeken met zeventiende eeuwse ogen

door: Evelyne M.F. Verheggen

In de zeventiende-eeuwse spiritualiteit is de religieuze kunst een hulpmiddel bij het gebed. De kunst moest 'het gemoed bewegen'; de verbeelding of de zogenoemde *imaginatie* met behulp van beeld en tekst was belangrijk voor de meditatie. Met alle zintuigen moest de gelovige zich verplaatsen in de afbeelding om in een gebedstrance te komen.

Gedurende de late Middeleeuwen ontstaat, onder invloed van de religieuze beweging van de Moderne Devotie, een meer persoonlijke vorm van geloven. Een belangrijk speerpunt van de moderne devoten is de privé-devotie. Elke gelovige moest er naar streven een persoonlijke relatie met God op te bouwen. Als het ware liet men Christus in het hart toe en leefde met hem samen verder. Het leven hier op aarde moest draaien om heiliging, te bereiken door gebed, studie, meditatie, kastijding en ascese.

Rond 1600 was Franciscus van Sales (1567-1622) een belangrijke ambassadeur voor de hernieuwing van de ideeën van de Moderne Devotie. Hij werd in 1602 bisschop van Genève. In 1608 verscheen van zijn hand *Introduction la vie de dévotion*. De Nederlandse vertaling *Aenleydinghe oft onderwijs tot een devoot Godtvruchtigh leven* verscheen in 1616 en werd daarna vele malen herdrukt. De devotionele afbeeldingen of teksten vormen in zijn boek een vruchtbare voedingsbodem voor de meditatie. De beelden dienden, net als bijvoorbeeld de rozenkrans, als een hulpmiddel bij het gebed. Tijdens het bidden trok een

gelovige zich terug. Hij richtte zich in een persoonlijk gesprek tot God, Jezus, Maria of de heiligen. Met alle zintuigen (smaak, reuk, tastzin, gehoor en gezicht) verbeelde hij zich aanwezig te zijn bij de in de vrome teksten beschreven handeling of de bijbehorende afbeelding, bijvoorbeeld over het leven van Christus. Heiligenlevens en -afbeeldingen inspireerden de gelovigen tot het navolgen van de deugden van de vereerde persoon. Door beelden, schilderijen en prenten stond de gelovige als het ware oog in oog met het onderwerp van zijn meditatie. Deze gebedspraktijk wordt in 1636 beeldend beschreven door de Haarlemse geestelijke maagd Trijn Jans Oly in het levensverhaal (*Vita*) van haar medezuster Jannetgen Dirks. Evenals haar patroonheilige Johannes de Evangelist volgde Jannetgen Christus na in Zijn lijden. Zij stond daartoe vaak midden in de nacht op en verbeelde zich dan dat de berg van Calvarie in haar hart was en dat zij daar mediteerde op Zijn passie. Zij mediteerde over de scheuren en bloeditstortingen van Zijn wonden, waaruit het bloed langs het kruis naar beneden stroomde. Ook herhaalde Jannetgen wekelijks de meditatie over de lijdensweg van Christus. Zij was dan iedere

dag in een andere gedaante bij Hem aanwezig. 's Maandags verbeeldde zij zich dat zij een dienstmaagd was in de Hof van Olijven (en in de gevangenis). Dinsdag was zij als een bedelares aanwezig bij Annas en Christus' lijden in de kelder van Caiaphas. Woensdag bij de geseling en de doornenkroning gaf zij zich over als een slavin. Donderdags zag zij als een pelgrim hoe Christus zijn kruis droeg en zag zij Hem zitten op de koude steen. Vrijdag bij de kruisiging keerde zij zich als een kind tot haar Vader en zaterdag voelde zij zich een wees op het moment dat het hart van Christus met de lans werd doorboord. In deze overwegingen en gebeden richtte zij zich via het doorwonde hart tot haar Bruidegom.

Deze 17de eeuwse gebedspraktijk wordt beschreven in veel vroegmoderne handschriften en boeken. Ten behoeve van deze methode werden prenten gegraveerd en uitgegeven of geschilderd: de zogenoemde bid- of devotieprenten. Wilde de gelovige bijvoorbeeld bij het bidden van de rozenkrans de vijf glorievolle geheimen overwegen dan kon zij daarbij een prentje gebruiken om deze geheimen te herinneren.

'Rosario Glorioso', rozenkrans met de glorievolle geheimen van Maria, ca. 1610

Gravure van Karel de Mallery, 11,2 x 7,5 cm, Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH h182, t.o. 238r

De kleine prenten werden in de gebedenboekjes bijgebonden of ingevoegd. Het bewaren van devotie- of bidprenten in gebedenboekjes was een praktijk die tot in de twintigste eeuw voortduurde, meestal in de vorm van communieprentjes of doodprentjes van (dierbare) overledenen. Grote zeventiende-eeuwse gravures werden destijds aan de muur gehangen in een kamer die diende als gebedsruimte. Dat kon bij de gelovige thuis zijn of in de vele schuilkerken die in Nederland vanaf de zeventiende eeuw werden ingericht.

Op een prent van de hand van de van oorsprong Friese graveur Schelte à Bolswert (ca. 1585-1659) is deze gebedspraktijk fraai geïllustreerd. Hierop is een maagd in biddende extase afgebeeld voor een 'wolk' waarin scènes uit de passie van Christus zijn opgenomen. Hier kon de gelovige zich verplaatsen in de maagd die getroffen wordt door de pijn van de passie in de vorm van het zwaard in haar hart. In gebed lijdt zij mee met haar Bruidegom Christus.

Maagd in meditatie voor de passie van Christus. ca. 1630

Gravure van Schelte à Bolswert, 28,7 x 19,2 cm, Museum Plantin-Moretus, inv. nr. PK.OP.11434

Moderne varianten

De religieuze kunst van de zeventiende eeuw functioneert in deze tijd nog maar zelden of nooit als hulpmiddel bij het gebed. Veel gelovigen worden tegenwoordig voor het gebed eerder geïnspireerd door iconen die in de orthodoxe kerk eenzelfde (mystieke) rol vervulden. Het is jammer dat we onze eigen traditie al bijna zijn vergeten en niet weten hoe we de vele beelden en schilderijen in de kerk vanuit de zeventiende-eeuwse gebedscultuur kunnen beschouwen. Toch zijn er uitzonderingen.

Door mijn werk ben ik in de gelukkige omstandigheid dat ik vele kerken heb bezocht en bekeken. Vrijwel iedere kerk beschouw ik als een cadeau dat kan worden uitgepakt. In het sierpapier van het gebouw bevinden zich overal mooie kunstschaten in de vorm van schilderijen, beelden en andere (liturgische) voorwerpen. Eén favoriete kunstenaar die het zeventiende-eeuwse gevoel van vakmanschap, eenvoud, verstillend en schoonheid in mij oproept is de beeldhouwer Gerard Héman (1914-1992). Hij werd geboren in Duisburg, maar woonde het grootste deel van zijn leven in Rotterdam. Hij werd gevormd door zijn jeugd in Duitsland waar hij veel tijd doorbracht bij zijn grootvader, een amateur beeldhouwer. Aan die vorming wordt het volkskundige karakter van zijn werk toegeschreven. Gerard maakte hoofdzakelijk religieuze beelden en zijn werk staat en hangt in vele kerken in het bisdom Rotterdam, zoals de neogotische monumentale Hildegardiskerk in Rotterdam, gebouwd door E.J. Margry. Zijn veelzijdig oeuvre is aldaar goed vertegenwoordigd: houtgesneden beelden van Franciscus en Antonius; glasmozaïeken met hout van Maria en het H. Hart van Christus en een houtsculptuur

van Jozef vormen een veelzijdig beeld van de nalatenschap van deze bijzondere kunstenaar. Een andere kerk waar je een dergelijke cultuurschat niet verwacht is de Adelbertkerk in Delft. Deze kerk, gebouwd door de Delftse architect ir. H.J. Meijnsing werd in 1967 in gebruik genomen. De kerk bezit niet alleen een kerststal van hem, maar ook tabernakel in de vorm van een monumentaal sacramentshuisje: een eigentijdse variant op de laatmiddeleeuwse vrijstaande sacramentstoren. In de context van dit verhaal werd ik getroffen door een ingemetseld reliëf van klei of aardewerk uit 1967 dat bestaat uit twee voorstellingen.

*Reliëf met Emmausgangers, 1967
Gerard Héman, Klei of aardewerk,
gepolychromeerd en geglazuurd, 125 x 89 cm,
Adelbertkerk te Delft*

Boven loopt Christus mee met de Emmaüsgangers (Lucas 24; 13-35), de drie personen zijn afgebeeld te midden van een bloeiende kastanjeboom. Onder deelt Christus de maaltijd te Emmaus. Net als in de zeventiende eeuw zijn de personen herkenbaar als hedendaagse gelovigen die

met hem het brood delen en met hem oplopen. Het lijkt net of als Christus na zijn dood is teruggekeerd in het heden, waarin hij opnieuw het brood breekt met twee van zijn leerlingen. Het Emmaus-verhaal is bovendien een geliefd thema in de hedendaagse geloofscultuur en biedt inspiratie voor reflectie.

In de zeventiende-eeuwse context passen ook de talrijke kruiswegstaties waarmee vrijwel iedere kerk is gedecoreerd. Deze schilderijen vormen bij uitstek een beeldend hulpmiddel bij het gebed voor de navolging van het lijden van Christus. Reeksen van prenten met passie-afbeeldingen ontstonden in de late Middeleeuwen, maar pas in de negentiende eeuw werd het een algemeen gebruik om in de kerk een kruisweg te plaatsen. In 1731 had paus Clemens XII bepaald dat deze lijdensweg 14 scènes moest bevatten.

Veel kruiswegstaties die zijn geschilderd in de 19de en vroeg 20ste eeuw komen op mij vrij afstandelijk, saai, clichématig, kuis en ongeïnspireerd over. Esthetisch soms wel mooi geschilderd, maar weinig direct en herkenbaar voor de hedendaagse gelovige. Een uitzondering daarop vormen voor mij de twee prachtige reeksen die zich in het bisdom Rotterdam bevinden van de broers Antoon (1872-1960) en Theo Molkenboer (1871-1920). Antoon werkte met groot vakmanschap in de stijl van de Nederlandse Art-Deco. In de Antonius Abtkerk in Den Haag schiep hij kort na de bouwtijd in 1927 een

monumentaal mozaïek rondom de absis en wonderschone kruiswegstaties in dezelfde techniek. Hij inspireerde de techniek op de zesde-eeuwse mozaïek-kunst in Ravenna. Zijn broer Theo ontwierp in 1906 tegeltableaus voor de St. Jans Onthoofding in Zoeterwoude. Die techniek had hij geperfectioneerd in zijn jaren als artistiek leider van de plateelfabriek Holland te Utrecht. Op de zevende statie staat in het midden de tweede val onder het kruis afgebeeld. De verbeelding dat de gelovige hier als het ware de afbeelding kan worden ingetrokken is hier letterlijk zichtbaar. Boven de linker banderol zijn de bouwpastoor deken Mosman en Theo Molkenboer zelf afgebeeld, boven de rechter banderol staan een moeder met kind op de arm en een man, mogelijk familieleden van de kunstenaar. Ook in een oude traditie staan de beelden die de hoofdvoorstelling flankeren. Links de voorstelling van de evangelist Marcus met de leeuw aan zijn voeten en rechts de prefiguratieve voorstelling uit het Oude Testament met een altaar waarop door de profeet Elia een dier wordt geofferd, een verhaal uit 1 Koningen 18:38. Het was vanaf de late Middeleeuwen een gebruik om de verhalen uit het nieuwe Testament te koppelen aan verhalen uit het Oude Testament. Theo Molkenboer kende zijn klassieken en schiep met deze kennis prachtige invoelende kruiswegstaties waar in ieder geval de kunstenaar en de bouwpastoor - net als bij de oude memorietafels - zélf bij het lijden van Christus aanwezig zijn.

Tweede val van Christus onder het kruis geflankeerd door links Marcus de Evangelist en rechts Elia die een dier offert (1 koningen 18:38)

Tegeltableaux van Theo Molkenboer, 1906, 550 cm x 120 cm, St. Jans Onthoofding, Zoeterwoude

Verheggen promoveerde in 2006 in Nijmegen op de katholieke beeldcultuur van de vroegmoderne tijd. Momenteel werkt zij als freelance kunsthistorica op het gebied van religieuze kunst en cultuur (met dank aan drs Tim Graas).

Toevoeging

Van 4 juni 2013 tot en met 7 september 2013 is in het Titus Brandsma Museum, Grote Dijk 11, 8701 KV te Bolsward een tentoonstelling te zien over het grafische werk van de broers Schelte en Boëtius à Bolswert. Bij de tentoonstelling verschijnt de catalogus *Van Bolswert naar Antwerpen. Gouden Eeuw gravures naar Bloemaert, Rubens en Van Dyck*. Het museum is geopend van dinsdag t/m zaterdag van 13.00 tot 17.00 uur.

Zoeken naar de ziel: over relatie tussen kunst en religie

door: **Wiel Hacking**

Hoe komt het toch, dat gelijktijdig drie exposities in De Kunsthal in Rotterdam zo uitdrukkelijk aandacht hebben gegeven aan het spirituele aspect van het menselijk bestaan? Het samenvallen van deze drie tentoonstellingen trof ik aan (toevallig of juist niet?), toen ik op zaterdag 7 januari 2012 een bezoek bracht aan de kunstcathedraal in de Maasstad. Aanleiding voor het bezoek was, dat mijn aandacht was getrokken door de aankondiging van de fototentoonstelling 'Religie Nu'

Fotograaf *Eddy Seesing* heeft met zijn project 'Religie Nu - Spiritualiteit in Nederland' een boeiend overzicht gemaakt van zeventig verschillende voorgangers in kerkgenootschappen en religieuze tradities. Hij brengt religieuze leiders op gelijkwaardige wijze in beeld, of ze zich nu tot de traditionele kerken en levensovertuigingen bekennen of tot het sjamanisme, of dat ze als zenleraar of als wicca door het leven gaan. Kennelijk zoeken veel meer mensen dan je zou vermoeden een diepere spirituele laag in hun leven, al wordt daarbij in nogal wat gevallen sterk afgeweken van de 'hoofdstroom'.

Verrassend was ook de overzichtstentoonstelling van *Stanley Spencer* onder de titel 'Schilderkunst tussen hemel en aarde'. In zijn schilderijen laat hij het hemelse een plaats krijgen in aardse situaties en krijgen aardse omstandigheden een hemelse dimensie. Indrukwekkend is het monumentale schilderij 'The Resurrection, Cookham', dat hij situeert op het kerkhof van het dorp waar hij vrijwel zijn hele leven woonde.

En tenslotte was er de expositie 'Geloof, liefde en heimwee': zo'n tachtig werken van *Aad de Haas*, geboren in Rotterdam maar een groot deel van zijn leven gewoond en gewerkt in Zuid Limburg. Hij is verguisd, maar gelukkig ook volledig gerehabiliteerd om zijn destijds onconventionele kruiswegstaties in de Cunibertuskerk van Wahlwiller.

Met deze korte typering doe ik geen recht aan de drie kunstenaars, maar het roept wel de vraag op waarom De Kunsthal zo uitdrukkelijk kiest voor

exposities met een spirituele inslag. Is voor de hedendaagse mens de grens bereikt van wat techniek en economie tot stand kunnen brengen? Dringt het besef